

Jerzy Szałygin

Chatupa mazurska

Teren Mazur w momencie zasiedlenia był miejscem ścierania się form kulturowych różnych grup etnicznych, co znalazło odbicie w sposobie budowania domów, różnych formach lokalizacji osad wiejskich, kształcie wsi, jej zabudowy, rozplanowania zagród itp. Na wyludniony obszar, pierwotnie zajmowany przez plemiona pruskie, od początku XV w. od południa zaczęli napływać i osiedlać się koloniści z sąsiadującego Mazowsza. Nasilenie osadnictwa wystąpiło w wiekach późniejszych – XVI i XVII. W tym też okresie na północno-wschodni obszar dawnego państwa krzyżackiego napływała

ludność litewska. Zarówno Mazury, jak i Litwini zachęceni przez władzę pruskie do osiedlenia się na pustkach i nieużytkach, przesiedlając się, wnieśli ze sobą zwyczaje, sposób zakładania osiedli i budowy zagród, wyrosłe i pielęgnowane w rodzinnych stronach.

Przez wieki, na skutek licznych reform – komasacji i separacji gruntów – zmierzających do uporządkowania żywiolowej akcji kolonizacyjnej i jak najlepszego gospodarczego wykorzystania gruntów, utrwały się dwie formy osadnicze: wieś skupiona (ulicówka, rzędówka, wielodrożnica) i rozproszona (kolonijna). Wieś rozproszona w dużej mierze była wynikiem przeprowadzonego pod koniec XIX w. nowego podziału gruntów i związanej z nim akcji przenoszenia zagród na teren poszczególnych, wydzielanych w całości działek.

Wielkość i kształt zagród uzależniona była przede wszystkim od formy wsi, którą one tworzyły. We wsiach przydrożnych były

mniejsze, bardziej skupione, w kolonijnych większe, z rozproszoną zabudową gospodarczą. Nie bez znaczenia pozostawały również warunki terenowe – płaski teren sprzyjał powstawaniu osiedli zwartych, pagórkowaty, z urozmaiconą rzeźbą bardziej sprzyjał lokowaniu osad kolonijnych. Działki siedliskowe we wsiach skupionych miały najczęściej kształt prostokąta przylegającego krótszym bokiem do drogi mającej 20–25 m szerokości i 50–100 m długości. Siedliska kolonijne zbliżone były do kwadratu o wymiarach od 30 do 100 m kw. (w zależności od wielkości gospodarstwa i arealu przypadającej nań ziemi).

We wsiach skupionych dom mieszkalny przylegał kalenicą lub szczytem do drogi (w zależności od szerokości działki). Zabudowania gospodarcze tworzyły wraz z domem zamknięty zespół gospodarczy (w starych zagrodach) lub kompleks niezależny, nie związany bezpośrednio z domem (o

ile pozwalała na to długość działki). W skład zabudowań gospodarczych wchodziła najczęściej duża stodoła, chlewy, obora, spichrz. W zagrodach kolonijnych dom lokalizowano tak, by osłaniały go od strony północnej i zachodniej zabudowania gospodarcze (chroniło to przed wiatrami).

Najstarsze chatupy mazurskie ścianą szczytową stykały się często z budynkami inwentarskimi. Były nakryte wspólnym, dwuspadowym dachem. Domy były dwudzielne, jednoizbowe. Wejście do nich prowadziło przez sieni usytuowaną asymetrycznie w ścianie dłuższej, w pobliżu ściany szczytowej. W sieni była czarna kuchnia – wielki murywany komin, murywany z cegły (zajmujący do 20% powierzchni domu), w którego wnętrzu znajdowało się otwarte palenisko oraz wejście do pieca chlebowego i urządzeń grzewczych. Za kominem znajdowała się niczym nie oddzielona część sieni, zwana zapiekiem. Często zdarzało się, iż w izbie, w

jej narożniku, wydzielana bywała komora służąca do przechowywania ubrań, płótna oraz niektórych produktów żywnościowych. W przeciwnym narożniku sytuowany był stół z ławami do siedzenia, obok którego ustawiano skrzynię lub szafę. Wzdłuż ściany ustawiano łóżka, w pobliżu których na żerdziach przytwierdzonych do belek stropowych wieszano ubrania.

Z biegiem lat, na skutek gospodarczych przeobrażeń i zmian w strukturze społecznej ludności, rozplanowanie chałup zaczyna się zmieniać. W izbie, po przedzieleniu jej dodatkową ścianą, pojawia się nowe pomieszczenie: obok komory wydzielony zostaje alkierz doświetlony poprzez małe, kwadratowe okienko. Stałe ściany wewnętrzne – wykonane w technice zrębowej (z bala), związane ze ścianami zewnętrznymi – usztywniły i wzmacniały całą konstrukcję budynku. Pozwalało to budować większe domy, nawet dwuizbowe, usytuowane w poprzek budynku (w układzie dwutraktowym). W wyniku udoskonalenia systemu ogniowego nowe oblicze przybiera kuchnia – nie jest to już małe, ciemne pomieszczenie, ze swobodnie ulatującym z paleniska dymem, lecz jasne, dużo większe, z paleniskiem wąskowym lub płaskim nakrytym żelazną płytą z przewodami kominowymi odprowadzającymi dym do

komina. Równoległe daje się również zaobserwować domy, które pod wspólnym dachem mają część gospodarczą, np. stajnię.

Pod koniec XVIII w. upowszechnia się inny typ chałupy – szerokofrontowej, symetrycznej, tzw. trójdzielnej, z sienią ulokowaną w środku, rozdzielającą dwie izby lub dwie kuchnie (w układzie dwutraktowym). Zamieszkiwały je często dwa pokolenia – rodzice i dzieci lub właściciele gospodarstwa (od drogi – w wypadku, gdy dom stał szczytem do ulicy) i komornicy lub służba (od podwórza). Część zamieszkiwana przez właścicieli była bardziej ozdobna, zwłaszcza szczyt dachu wychodzący na drogę. Stąd właśnie wiele domów ozdobionych jest podcieniami stanowiącymi najbardziej charakterystyczny element mazurskich domów i ich najpiękniejszy motyw dekoracyjny.

Najbardziej rozpowszechnione są podcienia szczytowe, lokowane najczęściej z jednej strony budynku lub (sporadycznie) z dwóch. Obok funkcji reprezentacyjnych miały cel czysto praktyczny, zabezpieczały ściany przed zamakaniem i uniemożliwiały butwienie bali ściennych (zwłaszcza dolnych). Podcień tworzyły ozdobnie wycięte słupy podpierające oczęp – najwyższy bal ścienny budynku lub skrajną belkę stropową. Sztywność wiązania gwarantowało połączenie poszczególnych elementów na gniazdo i czop oraz wzmocnienie profilowanymi mieczami. Z konstrukcją tą często na wsi mazurskiej wiązało się występowanie tzw. łamanych szczytów dachów zwanych nadwieszonymi. Szczyt taki uzyskiwano poprzez wysunięcie do przodu dwóch górnych belek ścian dłuższych – oczępów i oparcie na nich belek stropowych.

Oprócz szczytowych były również dwa inne typy podcieni: narożne i wypustowe. W odróżnieniu od podcienia szczytowego, oba te typy spełniały w budynku użytkową funkcję – zabezpieczały wejście przed opadami atmosferycznymi.

Podcienia narożne uzyskiwano poprzez cofnięcie zrębu o 1,5 m z obu stron i podparcie nadwieszono w ten sposób okapu na trzech słupkach.

Podcienia wypustowe tworzone poprzez przedłużenie jednej połączy dachowej na szerokości izby i sieni i podparcie jej kilkoma słupkami.

Podstawowym materiałem, z jakiego wykonywano zarówno budynki mieszkalne, jak i gospodarce jeszcze do XVIII w., było powszechnie dostępne drewno sosnowe. Wielkie obszary leśne i niska cena drewna przemawiały za jego używaniem. Na fundamenty używano miejscowych kamieni, do uszczelniania ścian i murowania kominów gliny i piasku, na pokrycia dachowe słomy oraz trzciny. Konstrukcja ścian budynków była zrębowa lub zrębowo-sumikowo-łatkowa, z węglami łączonymi na zamek lub na „rybi ogon”. Dachy miały konstrukcję krokwiową, dopiero od schyłku XIX w. wzmacnianą stolcem. Poszycie były słomą lub jeziorną trzci-

ną. Na kalenicy wzmacniano je luźno narzuconą zmierną słomą i perzem oraz krzyżakami – drewnianymi drążkami zbitymi na krzyż. Od wieku XIX Fryderyk Wielki praktycznie zakazał używania drewna do budowy domów; podstawowym materiałem stała się cegła. Budynki wznoszone były w konstrukcji ryglowej – muru pruskiego (drewniana rama wypełniona cegłami) i szachulca (wypełnienie z trzciny, słomy, drewnianych kółków polepionych gliną). W dużo większym stopniu wykorzystywano również miejscowe pokłady gliny, wznosząc z nich nie tylko glinobite budynki gospodarcze, ale również mieszkalne. Powstało wówczas wiele małych, lokalnych cegielni produkujących cegły i dachówki (będące od poł. XIX w. podstawowym materiałem używanym do pokrycia budynków) na miejscowe potrzeby. Jednak mimo administracyjnego narzucenia pruskiego stylu budowania, nie stanowiącego kontynuacji form wcześniejszych właścicieli dla Mazur, nadal budowano domy drewniane, zwłaszcza na terenach leżących bezpośrednio w granicach puszczy i lasów, np. Puszczy Piskiej, Boreckiej czy Romnickiej. Do dnia dzisiejszego są to obszary o największym na Mazurach nagromadzeniu budynków drewnianych. ❖

